

MODERN MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK.

I. Tisza Kálmán.

I. Tisza Kálmán mint ellenzéki vezér.

Az újabbkori Magyarországnak nem volt államférfia, ki hosszabb ideig állt volna az ország élén, mint Tisza Kálmán és talán nem volt oly államférfia sem, ki oly mély nyomokat hagyott volna hátra Magyarország közéletében. Ebben Tisza Kálmán barátai és ellenségei egyetértenek, bármennyire különválnak is különben nézeteik működése méltatásában. Magyarország újabb történetének egy jó része maradandóan össze lesz kapcsolva az ő nevével s a „*Tisza aera*”, melyről politikusaink annyit beszélnek, kétségtelenül önálló korszakot fog alkotni a történelemben is. Nincs modern magyar államférfiú, kinek működésével foglalkozni tanulságosabb volna.

Tisza Kálmán kétségtelenül születésétől kezdve praedisponálva volt arra, hogy politikus és államférfiú legyen. Ha Lessing elmondhatta, hogy Raphael nagy festő lett volna akkor is, ha kezek nélkül jött volna világra, úgy Tisza Kálmánról is elmondhatjuk, hogy kiváló államférfiú lett volna akkor is, ha soha el nem hagyta volna a geszt-i kastélyt, a melyben 1830. december 16-án született.

A politikai hajlam és képesség benn volt vérében, mikor a világra jött. Bizonyos politikai tehetségek családjában apáról fiúra szálltak, s folyton újból előbukkannak, itt-ott elmosódva, itt-ott különös erővel kifejezve. Ha a Tisza-család XVII. századbeli fejének és a család jelentősége megalapítójának, Tisza Istvánnak, élettörténetét olvassuk, meglepő hasonlatosságot találunk ő és utód között. Ez a Tisza István Rákóczy György fejedelmi udvaránál, hová véletlenül, mint Bihar vármegye

küldötte került, meglehetősen előkelő szerepet játszott, a fejedelem megbízásából több fontos politikai és diplomáciai missiót teljesített nagy sikerrel és ezekért nagy birtokokat kapott, a melyeket csak később veszített el, Barcsay fejedelemhez való csatlakozása miatt. Okos, előrelátó, óvatos és ravasz férfi volt, tele rideg erélylyel és szívós kitartással, önálló concepciói nem voltak, de a közvetlenül előtte fekvő vagy a neki kijelölt czélt ügyesen el tudta érni. Hogy közvetlen utódaira tehetségeiből mi ment át, arról a történelem kevés felvilágosítást ad, de hogy ezek is örökölték tőle valamit, az kitűnik, ha egyébből nem, abból a szívós kitartásból, a melylyel Tisza István elkobzott birtokainak visszaadását egy évtizedekig húzódo per útján ki tudták eszközölni. Tisza Kálmán atyjában, Tisza Lajosban ismét teljes mértékben feltaláljuk a XVII. századbeli Tisza István néhány legfőbb sajátságát. Tisza Lajos a negyvenes években lejátszódott alkotmányos küzdelmekben mint a bihari konservatív párt feje meglehetősen odiosus szerepet játszott. Büszke, gögös és rideg természete daczára szűkebb hazájában oly nagy tekintélynek örvendett, hogy 1837-ben alispánná választották, később, 1841-ben, a bécsi kormány és a megye közt felmerült konfliktusnál, adminisztrátorrá nevezték ki és mint ilyen, fegyveres erővel ugrasztottá szét a megyegyűlést. Nála is ugyanazokat a sajátságokat látjuk. A tetterőt, mely elismerést vív ki birtokosa részére ott is, hol az nem képes magának a szíveket meghódítani, a minden skepticismustól ment rideg erélyt, a nagy eszmék iránti érzéktelenséget, az opportunismust s az óvatosságot a jövő feladatai megítélésénél. »A jelentékeny szónok s államférfi minden sajátsága meg volt benne, — azt olvassuk róla, — »Eminens megfigyelő képességgel, rendkívül átható belátással rendelkezett . . . Minden élethelyzetben személyes méltóságával és rendkívüli önuralmával még politikai ellenfeleinek elismerését is kivívta magának . . .« * Mintha Tisza Kálmánnak egy másik régebbi kiadását látnók magunk előtt. Anyai ágról is államférfiak vére csergedezett ereiben, hisz anyja a Telekiek grófi családjából származott, a mely az országnak többek közt egy oly furfangos és czéltudatos államférfit adott, a milyen volt Apafi minisztere, a hatalmas Teleki Mihály. Ilyformán bizo-

* Lásd B. Reiner: Die Herren von Geszt. A „Pester Lloyd” 1885. márcz. 13—14. számaiban.

nyosra vehetjük, hogy Tisza Kálmán öröklődés útján »meg volt terhelve« sok olyan tulajdonsággal, a mely az államférfiúnak nagy hasznára válhatik, de talán némely ily tulajdonság teljes hiányával is. Megvolt benne mindaz, a mi a kiváló politikai taktikust teszi, de hiányoztak belőle az öntudatos nagy koncepciók; képes volt, parlamenti csatákat megnyerni, de nem volt, vagy csak kevéssé volt képes, a győzelmeket az ország javára, valóban nagy, alapvető alkotásokra kihasználni. Tisza Kálmán ezen tulajdonságainak kifejtéséhez nagyban hozzájárult a környezet is, melyben ifjúságát eltöltötte. Majdnem állandóan Geszten tartózkodott atyja társaságában, ki önmagának reincarnatióját látta ebben a fiában és nagy befolyással volt jellemének kialakulására. Beszélik, hogy Tisza Kálmán hideg, gögös gyermek volt. Nem szerette kortársainak társaságát és játékaiban is csak zsarnokoskodott fölöttük. Tartózkodó és zárkózott természete nem igen volt alkalmas abban az időben sem, hogy jó barátokat szerezzen neki. Ezekben az apró vonásokban, melyeket sok nagy államférfi mutat fel már gyermekkorában, meglehetősen éles körvonalakban rajzolódik le a későbbi miniszterelnök egyénisége. Gondolkodására kétségkívül befolyással volt atyjának elkeseredett küzdelme azokkal szemben, kik a nemzet örök ideáljaiért lángoltak, — hisz apjának adminisztrátorrá történt kineveztetésekor már 10—11 éves volt. Hogy ő akkori gyermekes észjárásával ez eseményekről hogyan gondolkodott, azt nem tudjuk. Előfordul ép az ilyen kemény fából faragott egyéniségeknél, hogy már gyermekkorukban bizonyos önálló véleményre tesznek szert azokkal szemben is, kik hozzájuk legközelebb állnak, de ha ebben az esetben nem így állt volna a dolog, akkor sem lehetne kétségbevonni, hogy eszmevilága nemzeti irányban mozgott. Hisz a geszti kastély légköre mindenképen hazafias volt. Tisza Lajos konzervativizmusa természetesen távolról sem zárta ki azt, hogy minden ízében magyar ember legyen, bár praktikus gondolkozásukra büszke emberek módjára túlságosan megalkudott a körülményekkel, a Tisza-fiúk nevelője pedig, Szönyi Pál, szintén csak hazafias szellemet csepegtetett tanítványaiba. Az 1848-iki események azután teljesen magukkal ragadták a Tisza-fiukat is, a mint hogy kevesen vonhatták ki magukat hatásuk alól. A legidősebb fiú László, honvédnek állt be és a moóri csatában súlyos sebeket szenvedett, a második, az akkor 17 éves Tisza Kálmán, gyenge testalkata, de talán egyéni hajlamai

miatt is, inkább a kultuszminisztériumban vállalt szolgálatot. A két fiatalabbik testvér, Lajos és Domonkos még nem vehetett részt a mozgalmakban. Ha ezek az események közbe nem jönnek, talán Tisza Kálmán is minden hazafias nevelése mellett képes lett volna, valamikor adminisztrátori szolgálatokat teljesíteni Biharmegyében, a szabadságharcz nagy izgalmi azonban, melyek Tisza Kálmán életében ép oly korba estek, mikor még meg nem állapodott gondolkodásmódjára sokkal kisebb és jelentéktelenebb események is könnyen és maradandóan hatottak volna, egész más irányt adtak fejlődésének.

A szabadságharcz befejezte után a Tisza-fiúk külföldre mentek, hogy kiképeztetésüket tökéletesítsék. Tisza Kálmán eddigi nevelése a világ nagy eszmeáramlataitól meglehetősen távol mozgott. Egyetlen nevelőre lévén bízva egész oktatása, természetes, hogy ismereteiben sok volt a hézag, hogy tudományos képzettsége inkább általánosságokban mozgott és mélyebb alapokon fel nem épült. A külföldön, kivált a berlini egyetemen, de magántanulmányok útján is kétségkívül sokat pótol. Sokat, de nem mindent. Még hosszú miniszterelnöksége alatt is inkább olyan férfiúnak bizonyult, ki eleven, praktikus eszével el tudta találni azt, a mi a pillanatnyi szükségnek megfelelt és ki éles ítélőképességével tisztán látta az egyes intézkedések közvetlen következményeit is, de reformjain meglátszik, hogy sem a dolgok gyökeréig nem tudott hatolni, sem hosszabb időkre, évtizedekre nem tudott építeni. Liberális tanokat szítt magába, de ezek darabosak maradtak és talán mindvégig nem volt egységes, organikus, minden ízében általa is indokolható, megdönthetetlen alapokon felépült politikai felfogása. Kormányzásának elején, kivált az első kiegyezési tárgyalások alkalmával, nem egészen joggalalanul egyenesen tájékoztatlanságot vetettek szemére. Ez nagy részben oka annak is, hogy beszédeiben, a melyekben elsőrangú debatternek mutatkozott, igen gyakran nem volt meggyőző és hogy érvek helyett sokszor csak tekintélyére apellált. Elsőrangú államférfiak beszédeiből rendszeren egész tudományosan felépített rendszert lehet összeállítani, a melynek minden része a másikba kapcsolódik, mert minden része bizonyos a lélek mélyén nyugvó és az élettapasztalatokon leszűrődött egységes alapfelfogásból folyik. Tisza Kálmán elég sokáig volt vezető egyéniség a magyar politikában és alkalma nyílt a kérdéseknek majdnem minden fajtájáról nyilatkozni, de ha beszédeiből egy ily egységes rendszert akarnánk összeállítani, egészen

véve igen vázlatos képet kapnánk, a melyben csak elszórva az egyik vagy a másik rész volna gondosabban kidolgozva. Ez a nagy hiány, mely a Tisza Kálmán egész reformtevékenységén meglátszik, nagy részben tudományos kiképzésének csekély alaposságában bírja okát.

A külföldön látottak aránylag kevésbé éreztették hatását Tisza szellemi fejlődésére, s így Tisza államférfim egyénisége majdnem kizárólag a magyar politikai gondolkodás productuma volt. A magyar politikai gondolkodás néhány legfényesebb elemét megtaláljuk benne is: a higgadtságot, mértékletességet és józanságot, a középúton való megmaradást, a doctrinair jelszók iránti érzéktelenséget, a magyar nemzeti szempontoknak következetes előtérbe állítását, a gyakorlati igényeknek az eszmei követelmények fölé való helyezését. Ezek azok a sajátságok, a melyek a magyar nemzetet politikailag nagygyá tették, és talán azok a sajátságok is, a melyek következtében a magyar nemzet eddig úgy a költészet, mint a művészet terén csak elvétve volt képes európai szempontból is nagy alkotást létrehozni. Tisza maga is érezte, hogy ő egész gondolkodásmódjával ide van növe Magyarországhoz, s hogy számára Magyarországon kívül a nagy világon igazán nincsen hely. Talán erre magyarázható bizonyos tekintetben az a nyilatkozata is, a melyet akkor tett, mikor Andrassy Gyulának a külügyminiszterségről való lemondása után azt híresztelték, hogy Tisza lesz utódja. »Olyan vagyok én, — monda, — mint a folyó, melynek nevét viselem. A Tisza Magyarországbán ered és itt is ér véget. Én is Magyarországon kezdtem, itt is akarom befejezni pályámat.«

Mikor 1856-ban atyja meghalt, Tisza Kálmán már ismét pár éve Magyarországon tartózkodott. Atyja a család ősi fészket, a geszt-i birtokot is nem legidősebb fiára, hanem Tisza Kálmánra hagyta, őt tartván fiai közt annak, ki a család nevét legmagasabbra lesz képes emelni. Tisza Kálmán tekintélyes vagyón ura lett, a mi a politikában nem lényegtelen segéd-eszköz, még a kiváló tehetségeknél sem. Hisz nagyon igaz a Talmud azon mondása, a mely szerint a tehetség gazdagság nélkül olyan, mint a láb czipő nélkül, a gazdagság tehetség nélkül pedig olyan, mint a czipő láb nélkül.

Első szereplésére az 1859-iki Thun-féle protestáns pátens megjelenése szolgáltatott okot, melylyel a protestáns egyház ősi autonómiáját új octroyált egyházi alkotmánynyal akarták helyette-

síteni. Maga a pátens tartalmára nézve szabadelvűbb volt, mint ezt az akkori bécsi államférfiaktól várni lehetett volna, de az egyház régi jogait mégis megnyirbálta s a mi a főszempont, octroyáláson, a »nil de nobis sine nobis« elvének megsértésén alapúlt, úgy hogy elismertetése esetén az adott jogokat bármikor el lehetett volna venni. A protestantismus ügye ezzel egyszerre a nemzet ügye lett s a tiltakozások az egész vonalon megindultak. Az 1860. januárjában tartott debreczeni vásáron a tiszántúli református egyház a hatóságok tiltakozása mellett szintén gyűlést tartott e tárgyban, s ezen a gyűlésen mondta Tisza első nyilvános beszédjét, élesen kikelve a protestantismus és a nemzet ellen intézett merénylet ellen. A beszéd egy csapással országos híre emelte Tisza Kálmán nevét, de felkelte a hivatalos körök haragját is. Röviddel a debreczeni vásár után házkutatást rendeltek el Tisza kastélyában. A házkutatás vezetésével megbízott megyefőnök igyekezett udvariasan eljárni és megkérte Tiszát, mondaná meg neki becsületszávéra, van-e irományai között izgató irat. Tisza igenlőleg válaszolt s átnyújtotta a megyefőnöknek — a pátens szövegét. Később járásbírótság elé idézték, mert debreczeni beszédében ama reményének adott kifejezést, hogy az ország »ilyen és hasonló zaklattatásoktól« a jövőben meg fog kíméltetni. Megkérdezték tőle, hogy mit értett a »hasonló zaklattatások« alatt. »Például azt, hogy ok nélkül járásbírótság elé idézgetnek bennünket,« — válaszolt Tisza.

Másfél évvel később megjelent az októberi diploma, mely új alkotmányt akart Magyarországra octroyálni. Tisza Kálmán ez időben fiatal házas volt. 1860 augusztus havában vette el gróf Degenfeld Ilonát, ki által rokonságba került a magyar arisztokracia néhány legkiválóbb családjával. A politikában általában az ellenzékhez, sőt az ellenzék vezéreihez sorozták s ez oknál fogva nem is kapott meghívót azokra a primási értekezletekre sem, a melyeken az 1861-iki választásokat előkészítették. Mikor a választásokra került a sor, Debreczen első kerülete Tisza Kálmánt küldte az országházba, hol neve már oly tekintélyes volt, hogy a ház Andrássy Gyula gróffal szemben őt választotta meg első alelnökének. Megválasztását rövid beszédben köszönte meg s ez alkalommal rámutatott az országgyűlésre váró feladatokkal szemben elfoglalandó magatartásra is. »Bát-raknak kell lennünk, és mégis óvakodnunk kell a vakmerőségtől; okosoknak és előrelátóknak kell lennünk, de fölöttébb vigyázni egyszersmind, nehogy ezen két, magában megbecsül-

hetetlen tulajdon túlzása által gyáva politikát kövessünk s óvatosságból magunk adjuk fel azt, mit veszélyeztetni nem akarunk.« A bátorságnak és óvatosságnak ellensúlyozására való törekvést megláthatjuk Tisza Kálmán egész pályáján. Közszeplése első éveiben talán a bátorság, később az óvatosság volt a praedomináló vonás benne.

Az 1861-iki országgyűlés történetét nem kell itt előadnunk. Ismeretes, hogy a kérdések lényegére, az októberi diploma visszautasításának és a nemzeti jogok sértetlen helyreállításának és fentartásának szükségére nézve akkor véleménykülönbség nem létezett a házban s hogy csak e vélemény megnyilatkozásának formájára nézve oszoltak a ház tagjai két nagy táborra, a melyek közül az egyik, a felirati párt, egy a felséghez intézendő feliratban óhajtotta kifejezésre juttatni a nemzet kívánságait, míg a másik, a határozati párt, az ország követeléseit egy országgyűlési határozatban akarta összefoglalni, mert szerinte felirat csak megkoronázott királyhoz lett volna intézhető. A felirati párt megelégedett volna az 1848-iki törvények elvi elismerésével, a határozati párt ezen törvények teljes helyreállítását követeteli, mielőtt egyáltalában tárgyalásokba akart ereszkedni.

A történelem szemüvegén keresztül nézve a dolgokat, az ellentétek voltaképen kevésbé jelentősek voltak, mint első pillanatra gondolnók. Az akkori bécsi kormány visszautasította még a feliratot is, — ha csak határozat formájában nyilatkozott volna meg a ház, akkor sem következett volna be semmi egyéb, mint a mi különben bekövetkezett, — a ház feloszlata. De politikailag az ellentétek jellemzőek voltak. A felirati párt, melynek Deák Ferencz bölcs szelleme adta meg irányát, egyesítette magában mindazokat a mérsékelt elemeket, kik hajlandók voltak az elvekben való szilárdságuk mellett a formában mindazt a concessiót megtenni, a mely a kibékülés előmozdítása szempontjából kívánatos volt, kik a *fortiter in re, suaviter in modo* elvét követték, melylyel a politikában annyi üdvös eredményt lehet elérni; a határozati párt ellenben, — bár álláspontjának szigorúan logikus voltát semmiképen nem lehet elvitatni, — a jogok éles hangsúlyozásának merevségét nem igyekezett semmivel sem enyhíteni és ezért gyűlhelye lett a legtúlzóbb elemeknek is. Nem is volt ez a párt sohasem egységes, mert magában foglalta Tisza Kálmántól, ki az Ausztriával való kibékülést őszintén akarta, a kibékülés lehetőségét kereken

tagadó forradalmi velleitásokkal telített Bösözrményi-ig a radikálisabb közjogászok minden változatát.

A határozati párt vezére eleinte gróf Teleki László volt, miután azonban ez még május nyolczadikán tragikus lelki conflictus áldozata lett, Tisza Kálmánra hárult a vezetés feladata. Nem könnyű feladat volt ez. Tisza Kálmánnak parlamenti tapasztalatai még úgyszólván nem voltak, de kipróbált államférfiúra nézve is nagy feladat lett volna, egy oly túlzó elemekkel tarkázott pártot, mely voltaképen a többséget képezte, higgadt, államférfias módon vezetni egy oly ellenféllel szemben, a milyen Deák Ferencz volt. El kell ismerni, hogy e nehéz helyzetben eltalálta a kellő formát és a kellő hangot álláspontjának kifejtésére. Kész államférfiúnak bizonyult az első pillanattól fogva, mikor az országgyűlésbe lépett. Beszédjében kerüli a szenvedélyes hangot s megalégszik azzal, hogy álláspontját s érveit tüntesse fel határozottan és higgadtan, azzal a bizonyos, nála azóta megszokott ridegséggel, mely beszédeinek egyik legfőbb sajátságát képezi. Deák Ferencz talán helyesebben választotta meg álláspontját a kiegyezési kérdések terén és bizonyynyal többel járult hozzá e kérdések szerencsés megoldásához, de ha Tisza Kálmán rosszabbul is választotta meg álláspontját, bizonyára jobban nem védhette volna azt meg. Ugyanezt még nagyon sokszor lehet elmondani Tisza Kálmán életében.

A szavazásnál három szóval a felirati párt győzött, mert a határozati párt néhány tagja készakarva távol maradt az üléstől. Ha ez Tisza tudtával történt volna, bizonyítékát képezné annak, hogy a parlamenti taktikában már akkor is az a mester volt, a melynek később bizonyult. El lehetne mondani, hogy végig küzdötte a csatát, de nem merte megnyerni, mert pyrrhusi győzelem lett volna és mert ő reá hárította volna a kiegyezés megghiúsulásának ódiúmat. Most tudjuk, hogy akkor még Deák propositiói alapján sem jöhetett létre kiegyezés, de akkor senki sem hitethette volna el a világgal, hogy a kiegyezési mű nem Tiszáék intransigens magatartásán szenvedett hajótörést. Tisza Kálmán maga különben állandóan tagadta, hogy e manőverről tudott volna s nincs különös okunk szavai valóságát kétségbe vonni. De kétségtelen, hogy ha a szavazásnál a határozati párt győz, Tisza Kálmán e korbéli működése sokkal kevésbé kedvező emléket hagyott volna maga után.

Az országgyűlés feloszlata után Tisza arra szorítkozott, hogy publicistikai téren képviselje nézeteit. Eleinte a »Magyar

Sajtó« számára írta cikkeit, később ő és elvtársai »Hon« címen maguk alapítottak napilapot s ezentúl Tisza is ebbe a lapba írta »Gesztí levelek« cím alatt érdeklődéssel olvasott közleményeit. E cikkeknek erősségük ugyanaz volt, a mi Tisza Kálmánnak, az államférfiúnak főerőssége: a praktikus élet igényei iránti érzék. Főleg gazdasági tartalmúak lévén, oly körben mozogtak, hol az a gyakorlati szellem, mely Tisza Kálmánt vezette, helyén volt és teljesen érvényesülhetett is. E téren Tisza fogyatkozásai is kevésbé tűntek fel, mint ha más kérdésekkel foglalkozott, mint például néhány évvel később (1865-ben) »parlamentí felelős kormány és megyei rendszer« cím alatt megjelent röpiratában, melyen a nagy conceptiók hiánya meglehetősen meglátszik.

A Schmerling-féle provisórum bukása után megejtett képviselőválasztásokon Tisza Kálmán mint a debreczeni I. kerület képviselője került abba a parlamentbe, a mely hivatva volt az Ausztriával kötendő kiegyezés nagy művét létrehozni. Azok az ellentétek, melyek az 1861-iki országgyűlésen a határozati és a felirati párt közt léteztek, már elenyésztek, Deák és Tisza hívei azonban mégis bizonyos különállást foglaltak el és a »Tigris«-ben külön párthelyiséget is tartottak. Határozottan ellenzéki álláspontot csak a hús tagból álló szélsőbal képviselt. Deáknak körülbelül 180, Tiszának félannyi híve volt. Elvi különbségek most még kevésbé léteztek köztük, mint az 1861-iki országgyűlésen. Tisza Kálmán azonban mégis mindinkább ellenzéki térre szorult, a mi talán politikai hiba volt, oly hiba, melynek következményeitől végre is nem tudott másképen szabadulni, minthogy egész programját cserbenhagyta. Hogy ez miként történt, arra nézve némi felvilágosítást meríthetünk azokból az adatokból, melyek a Tisza s Deák közti ellentétek keletkezésére és fejlődésére világot vetnek.*

Az első összetűzésre az a víta adott alkalmat, mely 1865 június másodikán az országos fagy által okozott károk alkalmából folyt le. Több konkrét természetű indítvány után Tisza Kálmán emelkedett szólásra és sajtóságos módon politikai mozzanatokot vegyített a szóban forgó éppen nem politikai természetű kérdésekbe. Egy fűltanú (Szász Károly) elbeszélése szerint oly keserűséggel és szenvedélylyel beszélt, mint eddig

* Lásd Beksics Gusztáv: A modern Magyarország. A Szilágyi Sándor által szerkesztett „Magyar Nemzet Története” X. kötete.

soha. Vádolta a kormányt, kiterjeszkedett a küszöbön álló osztrák-porosz háborúra s a magyar ifjaknak idegen csatateretkre való elhurczoltatására, végül indítványozta, hogy az ínség alkalmából sürgetni kell az alkotmány helyreállítását, mert máskép a népen nem lehet segíteni. Deák Ferencz e kifejezéseket visszautasította, mivel oly benyomást keltenek, mintha az országgyűlés eddig az elvett alkotmány visszaállításáért semmit sem tett volna, pedig az országgyűlés két felirata erélyesebben és nyomatékosabban követelte az alkotmányt az imént hallott újabb frázisoknál. Tisza hallgatott, de később, mikor mégis szavazásra került a dolog azon felirat felett, mely az ínség dolgában a királyhoz volt intézendő, a vélemények megint megoszoltak, mert a baloldal kifogásolta a felirat azon kitételét, hogy a felség királyi hatalmával intézkedjék. Midőn a király, be sem várva a feliratot, saját kezdeményezéséből intézkedett az ínség elleni védekezés tárgyában, Deák kísérletet tett az ellentétek elsimítására, amennyiben a felirat elküldésére vonatkozó indítványát visszavonta, Tisza azonban tovább is akadékoskodott s határozati javaslat alakjában akarta kimondatni, hogy az ínség elhárításának csak egy biztos eszköze van, t. i. az alkotmány helyreállítása, és csak hosszas rábeszélések után mutatkozott hajlandónak indítványa visszavonására. A szerencsétlen kimenetelű osztrák-porosz háború után ez ellentétek még fokozódtak, mert míg Deák most is régi álláspontjához ragaszkodott, a baloldal vérszemet kapva azt hitte, hogy a beállt válságos időben több engedményt is ki lehet csikarni. Ezek az ellentétek az Ausztriával kötendő kiegyezés előkészítésére kiküldött 67-es bizottságban és ennek 15-ös albizottságában is kifejezésre jutottak. Már a 15-ös albizottságban Tisza szemben Deák javaslataival önálló indítványt nyújtott be a közös ügyekről. Végleges szakításra azonban csak később került a dolog, mikor Tisza a háború után újból egybegyűlt képviselőházban kifogásolta Deák azon indítványát, hogy a 67-es bizottság folytassa tárgyalásait és azt akarta, hogy az alkotmány tényleges helyreálltáig a 67-es bizottság függessze fel tanácskozásait. Az indítványt a ház nagy többséggel elvetette, mire Tisza visszavonta a 15-ös albizottság kisebbségének javaslatát és a 67-es bizottság további tárgyalásaiban többé aktív részt nem vett. Később azonban, mikor e kérdések a házban kerültek megvitatás alá, újból önálló indítvánnyal lépett fel, mely közjogi tekintetben még eddigi javaslatainál is radikálisabb

volt. A különbség azon álláspont között, melyet Deák később törvénybe iktatott és Tisza álláspontja között lényegében arra vezethető vissza, hogy Deák a közös ügyeket a két állam népeinek intézésére akarta bírni, míg Tisza nem ismert el Ausztria és Magyarország közt közös ügyeket, úgy, hogy felfogása szerint az országgyűlés a közös ügyek dolgában csak a királylyal érintkezett volna. Deák felfogásának érvényesíthetése határozottan ahhoz az előfeltételhez volt kötve, hogy Ausztriában teljes alkotmányosság létezzék, aminek megvoltak a maga igen nagy előnyei, de — mint éppen napjainkban érezhető — a maga veszélyei is; Tisza felfogása szerint viszont Ausztria belviszonyai bennünket teljesen közömbösen hagytak volna és feleslegessé vált volna a delegáció és a közös kormány is.

Ha most visszatekintünk azon kor mozgalmaira, kétségkívül nem egy érvet lehet felhozni Tisza Kálmán álláspontja mellett, bár az országnak nem volt oka megbánni, hogy Deák Ferencz bölcs tanácsát követte. A hiba nem is magukban a Tisza által képviselt nézetekben rejlett, hanem abban, hogy ezen kérdésben, a melyben az az alapelvű nézetre nézve csak egy vélemény uralkodott, egyes részletek miatt nézeteltérések léteztek. Tisza Kálmán — úgy látszik — nyolcz évvel később maga is belátta, hogy az ilyen közjogi akadékoskodások és követelődzések mennyire terméketlenek és haszontalanok, a mikor egész programját egyszerűen eldobta magától, mint valami felesleges terhet. Azzal, hogy ezt nem rögtön a kiegyezés megkötésekor tette, első ízben gyakorolt évtizedekre, hatásaiban még ma is érezhető befolyást a magyar politikai életre, — még pedig nem a legüdvösebb módon, — mert senki többlet hozzá nem járult ahhoz, hogy a magyar országgyűlés pártjai közjogi elvek szerint csoportosuljanak, mint éppen Tisza Kálmán. Ha kevésbé hajthatatlannak mutatkozik 1867 előtt, tán létrejöhetett volna az a kormányképes ellenzék, a melyre minden parlamentáris államban okvetlenül szükség van.

Soknak fel is tűnt, hogy egy oly praktikus, óvatos, a célszerűségi szempontok iránt eleven érzékkel bíró fő miként tévelyedhetett el egy ily terméketlen politikai irány ösvényére. Rosszakarói még azt is ráfogták, hogy azért lépett át az ellenzékre, mert a Deák-párt kiváló nagyságai között kevésbé érvényesülhetett volna. Ez azonban kétségtelenül üres ráfogás. Az első ellentétek Tisza és Deák közt már felmerültek volt, a mikor még mindig nyíltan arról beszéltek, hogy az első

kabinetet Deák és Tisza híveinek koalíciójából kell megalkotni. A későbbi fejlemények pedig megmutatták, hogy Tisza a Deák-párt kiváló kapacitásai között is megállta helyét és el tudta ismereteni tekintélyét. Készünkéről sokkal természetesebb okokban szeretnők keresni Tisza ellenzéki állásfoglalásának nyitját. Első fellépésétől kezdve az ellenzék magáénak vindikálta őt. Azok a tiszántúli kálvinisták, kik első ízben adtak neki alkalmat a nyilvános szereplésre, majdnem kizárólag az ellenzékhez tartoztak, a mint hogy még ma is ezek szolgáltatják a legnagyobb contingensét a függetlenségi pártnak. Mikor az országgyűlésben megjelent, Összes eddigi összekötéseinél fogva azok körében foglalt helyet, kik a közjogi radikalizmusnak hívei voltak. Mi természetesebb minthogy ezeknek a köröknek befolyása őt is arra bírta, hogy a közjogi kérdésekben radikálisabb húrokat pengessen? Inkább azon lehetett volna csodálkozni, hogy ha ez a bihari »vastagnyakú kálvinista« a jobboldalon foglalt volna helyet, szakítva mindazokkal, kik természetes körét képezték. De mindez nem változtat azon, hogy politikája ez időben nem mozgott abban az irányban, a melyben mozgott volna, ha ő maga bepillanthatott volna a jövőbe; nem volt tehát helyes az ő szempontjából sem.

A mint a dolgok alakultak, Tisza odaszorult az ellenzéki vezér szerepkörébe. A kiegyezés létrejött és neki nem maradt egyéb hátra, mint állandó ellenzékot szervezni abból a »balközép«-ből, a mely az ő vezérlete alatt oly súlyos támadásokat intézett a kiegyezés ellen.

A kiegyezés kérdésében, a közjogi felfogásokban való eltérés különben úgy szólván az egyedüli különbség volt a Deák-párt és a balközép közt, sőt ez is inkább árnyalati, mint elvi különbség volt. A viszonyok nálunk azon időben sajátságos módon igazolták d' Haussonville szellemes mondását: *Dans nos Parlements les extremes se rapprochent plus facilement que les nuances ne se fondent*. A mikor a balközép és a Deák-párt csak egy és ugyanazon felfogás két árnyalata volt, mindinkább távolodtak egymástól, mikor mindenik a maga útján haladva tovább valószínű elvi ellentétek képződtek köztük, nagyobb nehézség nélkül egyesültek. A belügyi reformok tekintetében Tisza és Deák hívei közt alig voltak különbségek, és ezt sajnálnunk kell, mert ha ily különbségek léteztek volna, pártviszonyaink alakulására a közjogi mozzanatok kevésbé kizárólag gyakoroltak volna döntő befolyást, mint a hogy ezt, nagyrészen Tisza Kálmán

akkori állásfoglalásának következtében tényleg tették. A hiba különben nem egyedül Tisza Kálmánt terheli, sőt a balközép akkori állásfoglalásán még sokkal nagyobb mértékben meg látszik Ghyczy Kálmán skeptikus egyéniségének befolyása. Azok a rendesen igen fényes elmék, a melyek nem képesek határozott politikai magatartást elfoglalni, mert éppen elméjük finomságánál fogva soha sem tudnak szemet hunyni a minden kérdés elintézésénél felmerülő árnyoldalak előtt, (hisz minden szempontból kielégítő, tiszta megoldás vajmi ritkán lehetséges egy politikai kérdésben), majdnem ugyanannyi bajt okoznak a politikában, mint a politikai tudatlanság. Mint az adomabeli zsidó vőlegény, ki a neki szánt menyasszony számos előnyeiről a lehető legalaposabban győződött meg és végül mégis visszalépett a partie-től azzal az indokolással, hogy: »nem tetszik nekem az orra«, az ily kiváló szellemű férfiak is hiába győződnek meg valamely reformalkotás fényes előnyeiről, — egy kis szépséghiba elegendő arra, hogy őket az ellenzékieskedésbe kergesse. Tisza Kálmán nem tartozott ezen skeptikus államférfiak közé, az ő magatartására más okok gyakoroltak befolyást, de Ghyezy Kálmán, ki vele a balközép vezetésében megosztott, tényleg ily okoknál fogva gyakorolt befolyást a balközép állásfoglalására és talán Tisza Kálmánra is.

Hogy a balközép túlzásokba nem esett, hanem megmaradt közjogi középpártnak, az nagyrészt Tisza érdeme. Így, mikor 1868 elején »demokrata« jelszavak alatt pár kétes existenzia Kossuth Lajos czégére alatt forradalmi mozgalmakat és komoly zavarokat kezdett szítani, Tisza Kálmán volt az első, ki latbavetette tekintélyét ezen törekvések ellen. Az 1867-ik év végén pedig Tisza mérsékelt magatartása egyenesen viszályt teremtett a balközépben, a mennyiben Tisza Kálmán néhány hívével együtt belement a delegatiókba, míg pártjának több másik tagja Jókai vezérlete alatt a delegatiók tárgyalásaiban való részvételt elvileg perhorreskálta s delegatussá való megválasztását nem fogadta el. Ez időben Tisza Kálmán »Hazánk« czímen önálló lapot is alapított a Jókai nézeteit képviselő »Hon« ellen. Nemsokára azonban Tisza Kálmán, — bár hívei e kérdésben pártjának többségét képezték, — engedett és felhasználta az első alkalmat arra, hogy a delegatióból kilépjen, a mire a közös kormánynak »birodalmi kormányként« való elnevezése szolgáltatott okot vagy ürügyet, sőt egy híressé vált nyilatkozatban, az u. n. bihari pontokban, újból a delegatió eltörlésének szük-

ségét hangoztatta. A balközép azóta a delegációba való belépést nyílt kérdésnek tekintette, tényleg azonban sohasem fordult elő, hogy a balközép egy tagja a párt fennállása folyamán delegatusi megbízatást elfogadott volna. Az ellentétek a balközépen a radikálisabb és mérsékeltebb közjogászai közt így ismét elsimultak, de később is ismételten felszínre kerültek és mindig Tisza volt az, ki a mérsékeltebb álláspontot hangoztatta. Különösen kitűnt ez az 1869-iki választások küszöbén, mikor a balközép néhány túlzó tagja a szélsőballal való szövetkezést, vagy legalább is szorosabb fegyverbarátságot kívánta. Akkor is Tisza Kálmán ellenezte leginkább e tervet s neki köszönhető, hogy a balközép nem koozeledett még sokkal inkább a szélsőbal felé.

De mérsékelt álláspontja daczára sem akadályozhatta meg Tisza azt, hogy pártjának közjogi programja mind radikálisabb szint ne öltön, hisz ez az ellenzéken lévő középpártok rendes sorsa. Az 1868. április havában felállított balközépi programra még csak a közös kormány, a közös hadsereg és a delegáció eltörlését kívánja, a balközép 1869-iki választási programja már az ország pénzügyi és gazdasági függetlenségét, nevezetesen a kereskedelemi és vámszövetség megszüntetését és Magyarország függetlenségének diplomatiái elismertetését is sürgeti. Ha már ez a programban való elvi távolodás szélesítette a balközép s a Deák-párt közötti űrt, még sokkal többel járult hozzá ehhez az a személyes animozitás, a melylyel ez időben minden parlamenti harczot megvívtak. A magyar politikai életnek mindenha egyik nagy hibája volt, hogy az elvi vitákat személyes térre helyezték át, s hogy az egymás elleni harczban nem igen válogatták meg a fegyvereket. A hetvenes évek elején pedig a rendesnél is mérgesebb volt a pártok közti ellentét s a rendesnél is forróbb a parlamenti légkör. A felelősség ezért nem kis mértékben terheli magát Tisza Kálmánt is, ki az ellenzék legelső sorában küzdött és támadásaiban mértéket nem igen ismert. Van némi tragikus vonás abban, hogy alkotmányosságunk kezdete után Tisza Kálmán volt az első ellenzéki vezér, ki alatt az ellenzéki támadások túllépték kellő határukat, s hogy azután az ő bukását is ugyancsak az ellenzéki támadásoknak egy ilyen elfajulása idézte elő. De ha a formában gyakran mértéket nem tartott, politikai programját illetőleg igyekezett, minden túlzástól tartózkodni, valószínűleg oly czélből is, hogy kormányképes maradjon.

Nem lehet feladatunk a hetvenes évek elején lefolyt poli-

तिकai küzdelmeknek csak vázlatos képét is adni. A politikai helyzet akkor sok tekintetben hasonló volt ahhoz, melyet pár évvel ezelőtt a Bánffy-kormány alatt láttunk. Akkor is főleg három párt állt szemben egymással és a középpártot akkor sem választották el áthidalhatlan ellentétek a kormánypárttól. Akkor is a személyes térre vitt támadások mérgeztették el a politikai atmoszféraét annyira, hogy friss, életerős fejlődés benne lehetlenné vált. Akkor is a korrupció-hajhászás volt az ellenzék legfőbb kedvtelése és leghatékonyabb fegyvere, akkor is összeférhetlenségi hajszákkal gyengítették a kormány és pártjának tekintélyét, akkor is a választási visszaélések, melyeket Lónyay miniszterelnöknek 1872 óta oly gyakran szemére hánytak, élesztették legfőképpen az ellenzék gyűlöletét a kormány ellen, akkor is a fúzió látszott egyedüli gyógyszernek az elfajult parlamenti helyzet szanálására. Mindkét esetben végűi nagy közgazdasági kérdések játszottak bele a pártok közti küzdelmekbe, azzal a különbséggel, hogy az a szerep, melyet a hetvenes évek elején az ország pénzügyeivel összefüggő kérdések töltek be, a kilencvenes évek végén az Ausztriával való kiegyezés kérdése ment át. Sőt az analógia-keresést odáig vihetjük, hogy az 1875. és az 1899. évi fúziókkal kapcsolatban létrejött kabinetek majdnem egy és ugyanazon a napon mutatkoztak be a Háznak: az 1875-iki Wenckheim-kabinet márczius 3-án, a Széll-kabinet márczius elsején. Nem érdektelen a viszonyoknak ezen hasonlósága Tisza Kálmán politikai pályafutásának szempontjából sem, hisz ugyanolyan viszonyok, a milyenek őt a hetvenes években hatalmának tetőpontjára juttatták, a kilencvenes évek végén politikai befolyásának utolsó romjait is elpusztították. A fúzió gondolata nem Tisza Kálmánban született meg először. Bár az 1872-iki választások redukálták pártját, talán még oly időben is remélte, hogy dicsőségesen, mint egy ellenzéki párt győzelemre jutott vezére fog a miniszteri bársonyszékbe beülhetni, a mikor a Deák-pártban és magában a balközépben is mindinkább növekedett azok száma, kik az egyedüli mentő-gondolatot a balközép s a Deák-párt egyesülésében látták. Ha azonban egyideig táplálhatta is azt a reményt, ki kellett ábrándulnia belőle, mikor saját pártja is bomlásnak indult. Már 1872-ben észlelhetők bizonyos eltérések Tisza és Ghyczy közt, mert az utóbbi mind közelebb jutott a fúzió gondolatához, míg Tisza őt még e térre követni nem akarta. 1873 nyarán Tisza is tett ugyan lépéseket a Deák-párttal való egyesülés felé, de

még ekkor is nem a fúzió, de a coalitio eszméje lebegett előtte. »Eljöhet az ideje a coalitiónak«, — írja egyik küssingeni levelében, — »de két feltétel alatt. Először érvényre kell juttatni általa elveink egy részét. Másodsor fenn kell tartani nyíltan a jogot a többinek keresztülviteléhez«. Ghyczy nem maradt meg az ilyen akadémikus értékű kijelentéseknél, hanem 1873 végén egy körülbelül 25 tagból álló középpártot alapított, márczius elején, a Szlávy-kabinet bukása után pedig, mint pénzügyminiszter belépett a kabinetbe is, melynek elnöke Bittó István lett. Tisza, kit a miniszterválság megoldása előtt a király szintén kihallgatáson fogadott, ekkor még vonakodott elveit akár csak ideiglenesen is feladni, pedig az ország vezető egyéniségei akkor már belátták, hogy a pártviszonyok gyökeres gyógyulása más úton nem képzelhető. Az 1874. év őszén még egy utolsó rohamot intézett a teljesen elernyedte és önmagában meghasonlott Deák-párt és az abból kikerült kormány ellen, de akkor már meg volt érelve benne az az elhatározás, hogy közjogi elveinek felfüggesztésével a kormány hívei sorába fog lépni. Az általános költségvetési vita folyamán, egy 1875 február 3-án tartott nagy beszédében ezt nyíltan kifejezésre is juttatta. Elhatározását az ország helyzetével indokolta, mely akkor tényleg úgy pénzügyileg, mint politikailag a lehető legkedvezőtlenebb volt. A múltra vonatkozólag teljes önérzettel kijelentette, hogy sem ő, sem pártja nincs azon meggyőződésben, hogy az út, a melyen eddig haladtak, rossz lett volna, s hogy ezért nincs is szándékukban elveiket megtagadni vagy megváltoztatni. De mivel az uralkodó párt az ország ügyeit sem anyagilag, sem szellemileg előbbre nem tudta vinni, s mivel az új pártalakulás szükségéről való meggyőződés általánossá vált, Tisza is elismerte, hogy valamit tenni kell és ennek ő csak egy módját látta: »Ne azt kérdezzük egymástól, mi a nézetünk a jövő kérdései felől, de kérdezzük egymástól azt, mi a nézetünk a mostani égető nagy kérdések közt«. Ezzel a beszéddel Tisza Kálmán félreismerhetetlenül kifejezésre hozta, hogy együttműködést kíván a Deák-párttal. Miután erre nézve megtette az első lépést, nyugodtan várhatott; a többi lépést, mely a teljes egyesülésig szükségessé vált, a Deák-párt tette meg. A minisztérium beadta lemondását, a fúzió létrejött és épen egy hónappal Tisza Kálmán nagy beszéde után, 1875 márczius 3-ikán, már a Wenckheim vezérlete alatt létesült új kabinet mutatkozott be a háznak. Ennek a kabinetnek belügyminiszteri minőségben tagja volt Tisza Kálmán is.

Nem kerülhetjük ki, hogy Tisza Kálmán életének ezen legnevezetesebb fordulójánál mélyebben bele ne menjünk azon indokoknak vizsgálatába, a melyek akkori sokat megtámadott állásfoglalására döntő befolyással voltak. Nem tartozunk azok közé, kik a politika terén minden eltérést a régebben hangoztatott s esetleg tévesnek fölismert elvektől mint halálos bünt kárhozzáttnak és anathemával sújtanak. Igaza van Simonyi Ernőnek, kire február 3-iki beszédében maga Tisza Kálmán hivatkozott, a mikor azt mondta, hogy a haza érdeke fölötté áll a párt érdekének és hogy nincs abban semmi lehetetlenség, hogy valaki, ki meg van győződve, hogy rossz az az út, a melyen eddig járt, pártállását megváltoztassa. Hisz nap-nap után előfordul, hogy irodalmi, aesthetikai vagy művészeti kérdésekben egész felfogásunk, ízlésünk megváltozik és ebben soha senki nem lát kifogásolni valót, csak ha valaki politikai nézeteit változtatja meg, panaszkodunk rendesen elvtelenségről, hitehagyottságról. Mintha a politikában léteznék az a csalhatatlanság, a melyet sehol, semmiféle téren nem vagyunk képesek megtalálni. A következetesség egymagában ép oly kevésbé erény, a mint a következetlenség egymagában még nem bűn, mindkettőnek *indokait* kell kutatnunk, ha erkölcsi szempontból bírálat tárgyává akarjuk tenni.

Ha Tisza Kálmán 1875-iki frontváltoztatásának indokait kutatjuk, el kell ismernünk, hogy ilyeneket bőségesen felhozhatott eljárásának igazolására. Kétséget nem szenved, hogy a pártalakulás a magyar parlamentben 1867 után nem folyt le úgy, a mint ez az ország nagy, maradandó érdekei szempontjából kívánatos és szükséges lett volna és hogy ez a hibás pártalakulás lehetlenné tette az egyes kérdéseknek tiszta, elvi alapon való eldöntését. Maga Ghyczy Kálmán, kit pedig ez állapotok előidézésében jelentékeny felelősség terhel, 1875 elején, igen helyesen, reámutatott arra, »hogy míg a kormánynak attól kellett tartania, hogy az ellenzék megingathatja a közjogi alapot, a melyen az ország jövője nyugszik, gyökeres reformtervekkel nem léphetett fel, mert ezek a közjogi ellenzék kezébe az izgatás fegyvereit adhatták s a kormányt a választásoknál megbuktathatták volna.«¹ A parlamenti váltógazdaság behozatalára gondolni sem lehetett, a meddig minden kormányválság egyúttal mélv közjogi átalakulásokat vont volna maga után s

¹ L. Beksics i. műve, 677. 1.

Tiszának be kellett látnia, hogy az összes mérvadó tényezők, első sorban maga az ország is, idegenkedni fognak attól, hogy a hatalmat az ő kezébe tegyék le, a meddig ez egyértelmű volna a nagynehezen elsimított közjogi válság újabb felidézésével. A közjogi radicalismusnak politikai improductivításáról Tisza Kálmánnak ezen időben már igen tiszta fogalmai lehettek és ha ebből a szempontból nézzük a dolgokat, akkor Tisza Kálmánnak, mint gyakorlati államférfiúnak, kisebbik bűne volt az, hogy 1875-ben rátért a gyakorlati politikusok szemében egyedül helyes alapra, mint az, hogy 1867 után a közjogi akadékoskodások terére szorította magát. De eltekintve ezen szempontoktól, az az állandó deficzit, a melylyel az akkori kormányok megküzdeni képtelenek voltak és azok a belső viszályok, a melyek a Deák-pártra nézve egyenesen lehetetlenné tették, hogy fontos, elvi jelentőségű kérdések elintézését még csak meg is kísérelje, szintén igen súlyos indokokat képeztek arra, hogy valaki elveinek egészben vagy részben való feláldozásával lelkiismereti áldozatot hozzon az ország nagy érdekeinek, ha ez az áldozat a bajok orvoslásával kecsegtetett.

És mégis, daczára azon igen súlyos indokoknak, a melyeket Tisza Kálmán akkori pártváltoztatása mellett fel lehet hozni és daczára annak, hogy e lépése az országra nézve csak haszonnal járt, érzékenyebb erkölcsi felfogás mellett sok kifogásolni valót találunk eljárásában. A nyílt és őszinte eljárás az lett volna, ha Tisza Kálmán nyíltan beismeri, hogy 1867 óta helytelen utakon járt, a mint hogy ezt később beismerte, nem ugyan szavakkal, hanem egész politikájával, mely a balközépi politikával majdnem az egész vonalon homlokegyenest ellenkezett. Ámde Tisza Kálmán az irányváltozást nem ismerte el, sőt február 3-iki beszédében egyenesen tiltakozott az olyan feltetés ellen, mintha elveit fel akarná adni és hangsúlyozta, hogy nincs meggyőződve azon alap helytelenségéről, melyen pártja megalakult és hogy elveinek megtagadását senkitől sem követeli, sem magától nem követelteti. De ha viszont elfogadjuk azt a magyarázatot, melyet Tisza Kálmán adott azon feltételekről, melyek mellett a fúzióba belement, ha elfogadjuk, hogy ő elveit nem adta fel, csak más, imminensebb feladatok érdekében felfüggesztette megvalósításukra irányzott törekvéseit, akkor — ha ezen állítása komoly lett volna — el lehetett volna tőle várni, hogy hosszas kormányzása alatt legalább egyben-másban igyekezni fog 1875-ig elfoglalt álláspontját megvalósítani vagy ahhoz

közeledni. Ezt azonban soha meg nem tette. Nem maga a fúzió elítélendő, de az az ellenmondás, a mely Tisza Kálmán-nak a fúziót megelőző nyilatkozatai és későbbi magatartása között fennáll és a mely azt a benyomást teszi, hogy eljárása nem volt egyenes. Mert vagy el volt már szánva 1875-ben későbbi politikájára, és akkor nyilván másképen beszélt, mint a hogyan gondolkozott, csak hogy a kormányra való átlépésének szebb formát adjon, vagy igazán meg volt győződve arról, a mit mondott és akkor nem lett volna szabad régebbi elveit oly teljesen nem létezőknek tekinteni, a mint hogy ezt tényleg tette. Teljes szigorúsággal szemlélve tehát a dolgokat, nem lehet egészen felmenteni Tisza Kálmánt azon vád alól, hogy nem pusztán az elvekre és az ország nagy érdekeire való tekintetektől vezettette magát, a mikor a fúzióba belement. Ő maga sem volt képes a régebbi s újabb magatartása közötti ellentéteket teljesen kielégítően kimagyarázni. Sőt ezt meg sem kísérelte s midőn egy ízben Helfy Ignác ez ellentétekre reámutatott, Tisza Kálmán némi cinismussal egy kedvűen azt válaszolta: »Hogy a tisztelt képviselő úr saját szavaimat idézte ellenem, arra csak annyit jegyzek meg, hogy ha ilynemű idézetekben kedvét leli, lesz alkalma ebben magát jövőre még többször is gyakorolni«.

A fúzió különben eljuttatta Tisza Kálmánt arra a helyre, mely minden államférfiú törekvéseinek főcélja és képességeinek próbaköve. Miniszteri és kormányelnöki tevékenységét egy későbbi cikkben fogjuk méltatni.

Dr. Gratz Gusztáv.